

Konstantinos Tsirigotis, Ewa Lewik-Tsirigotis

Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży : próby rozwiązania

Nauczyciel i Szkoła 1-2 (26-27), 51-63

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Konstantinos Tsirigotis, Ewa Lewik-Tsirigotis

Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży. Próby rozwiązania.

Obecnie potrzeba łagodniejszych, bardziej tolerancyjnych ludzi niż ci, którzy odnieśli dla nas zwycięstwa nad lodem, tygrysem i niedźwiedziem.

L. Eiseley

Historia ludzkości to historia agresji i przemocy, powiada Montagu^{1,2}; opiera autor swoje stwierdzenie na prostych obliczeniach, z których wynika, że w ciągu 5.600 lat udokumentowanej historii, zdarzyło się ponad 14.600 konfliktów wojennych, a jak łatwo obliczyć, przypada 2,6 wojny na jeden rok. Jeśli wniosek autora jest trafny, czy oznacza to, że agresja i przemoc to cechy immanentne gatunku? A jeśli tak, czy podejmowanie się prób radzenia sobie z agresją lub wręcz zwalczania jej, jest sensowne, rokuje jakieś nadzieję, czy jest skazane na niepowodzenie?

W pracy tej autorzy usiłują przyjrzeć się temu zagadnieniu, celem znalezienia podstaw i podwalin prób odpowiedzi na te pytania.

Agresja jest ujmowana jako zachowanie fizyczne lub werbalne podejmowane z zamiarem sprawienia przykrości, wyrządzenia krzywdy bądź zniszczenia^{3,4}. Zakłada się, że pierwotną przyczyną agresji jest określony stan emocjonalny, tj. gniew lub nienawiść do obiektu agresji. Pierwszym „zapłonem” do rozpoczęcia działań agresywnych jest aktywacja ośrodków emocjonalnych i uczucie gniewu, wściekłości, nienawiści lub lęku⁵. Nadal toczy się spór o to, czy agresja jest wrodzona czy nabywana w toku doświadczenia i uczenia się społecznego; zdaje się, że u ludzi agresywność jest funkcją złożonej interakcji wrodzonych skłonności i reakcji wyuczonych⁶. Istnieje hipoteza, że agresja jest istotnym elementem organizacji instynktów chroniących życie⁷. Lecz z drugiej strony, znane są przy-

¹ Montagu A., *The nature of human aggression*, New York 1976;

² Wojciszke B., *Relacje interpersonalne*, Gdańsk 2003, s. 147-186

³ Aronson E.: *Psychologia społeczna*, Warszawa 1995

⁴ Tsirigotis K. (red.): *Życie psychoseksualne. Radości i smutki*, Częstochowa 2000

⁵ Fomberg E.: *Nerwice a emocje. Fizjologiczne mechanizmy*, Warszawa 1979

⁶ Berkowitz L.: *The frustration-aggression hypothesis revised*, New York 1968

⁷ Lorenz K.: *On aggression*, New York 1966

padki plemion pierwotnych (np. Tasaday na Filipinach), w których akty agresji są rzadkie i w słownictwie których nie ma wyrazu na określenie wojny⁸. Inne badania dowodzą, że to zmiany warunków społecznych spowodowały wzrost rywalizacji i agresji⁹.

Niewątpliwie u zwierząt agresja jest niezbędna do przetrwania gatunku i podobnie było na początku rozwoju przodków homo sapiens. W pewnym okresie powstał podział „obowiązków” na „kobiety-zbieraczki” i „mężczyzn-myśliwych”. Rola myśliwego wymagała od mężczyzny dobrą orientację przestrzenną i właściwą ocenę stosunków przestrzennych, jak i siłę fizyczną oraz wytrzymałość w warunkach ekstremalnych. Żeby móc zabijać, czy to zwierzynę łowną czy to napastnika w obronie swoich bliskich, niezbędna jest agresja, która najczęściej jest związana z męskim hormonem (testosteronem) i „męskim” chromosomem Y^{10,11} i uważana za cechę raczej mężczyźni niż kobiet. Agresja zdaje się być filogenetycznym reliktem przeszłości (taka „psychiczna kość ogonowa”). Dawniej, gdy człowiek żył w warunkach bezpośredniego zagrożenia (głównie ze strony silniejszych drapieżników) lub w trudnych warunkach bytowych (walka o terytorium i o pożywienie, walka o byt, walka z żywiołami itd.) agresja stanowiła jego naturalną broń tak ofensywną jak i defensywną. Człowiek wówczas musiał walczyć, głównie fizycznie. W miarę natomiast jego coraz większego panowania nad pozostałymi zwierzętami oraz nad zasobami naturalnymi ziemi, przystosowawcza rola agresji maleje i dlatego to, co kiedyś było „dobrodziejstwem”, dziś potrafi być „przekleństwem” (konflikty zbrojne, przestępstwa itp.). Być może stopniowe zanikanie agresji niekonkurencyjnej jest wskaźnikiem ucłowieczenia zbiorowości ludzkich¹². Za powyższymi przemawia fakt zmian, które nastąpiły w rozwoju filogenetycznym gatunku ludzkiego: zmniejszenie masy mięśniowej, rozmiarów szczęk a nawet zębów i wzrost objętości czaszki, zwłaszcza części czołowej (por. rys. 1); gatunek ludzki mniej dziś walczy swoim ciałem a więcej swoim umysłem¹³.

Na uwagę zasługuje pogląd, że złość (i agresja jako jej pochodna) to uczucie wtórne, powstałe na bazie innej nieprzyjemnej, „negatywnej” emocji (rozczarowania, lęku, frustracji, smutku itp.)¹⁴. Analogicznie agresja może wynikać z każdej nieprzyjemnej sytuacji jak np. gniew, cierpienie, nuda itp.¹⁵.

⁸ Nance J.: *The gentle Tasaday: A stone age people in the Philippine rain forest*, New York 1975

⁹ Hunt G.T.: *The wars of Iroquois*, Madison 1940

¹⁰ Boczkowski K.: *Determinacja i różnicowanie płci*, Warszawa 1983

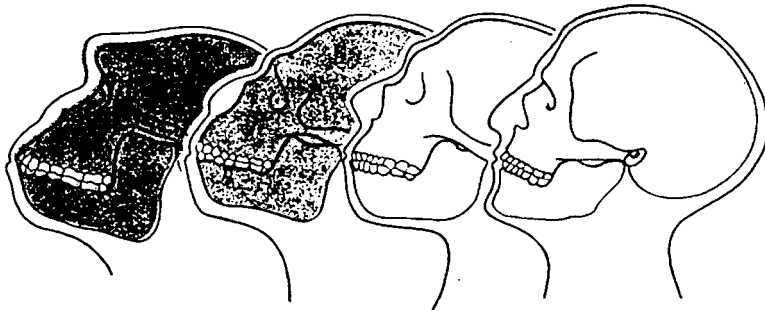
¹¹ Hoff L.A.: *Battered women as survivors*, London 1990

¹² Tsirigotis K., Gruszczyński W.: *Problematyka agresji u ludzi zdrowych i chorych psychicznie z rozpoznaniem schizofrenii*, Warszawa-Poznań 2002a

¹³ Tsirigotis K.: *Psycholog Kliniczny w szkole*, Sieradz 1997

¹⁴ Faber A., Mazlish E.: *Jak mówić, żeby dzieci się uczyły. W domu i w szkole*, Poznań 1996

¹⁵ Aronson E.: *Psychologia społeczna*, Warszawa 1995

Rys. 1: Schemat ewolucji czaszki człowieka [48].

Dzieci należy kochać, ale również pokazywać im granice.

Zjawiskiem wielce niepokojącym jest wzrost aktów agresji, przemocy, okrucieństwa oraz zwykłego wandalizmu, których sprawcami są młodzi ludzie (tzw. małałoty, młodociani) i dzieci. Informacje o takich czynach jak kradzieże, wymuszania, rozboje, gwałty a nawet morderstwa są nie tylko podawane do publicznej wiadomości, lecz często szczegółowo i barwnie opisywane w środkach masowego przekazu; może to wynikać z pogoni za sensacją lub z braku krytycyzmu i indolencji tzw. publikatorów. Być może przekazy tego typu byłyby mniej szkodliwe, gdyby od razu je kojarzono z negatywnymi wzmocnieniami.

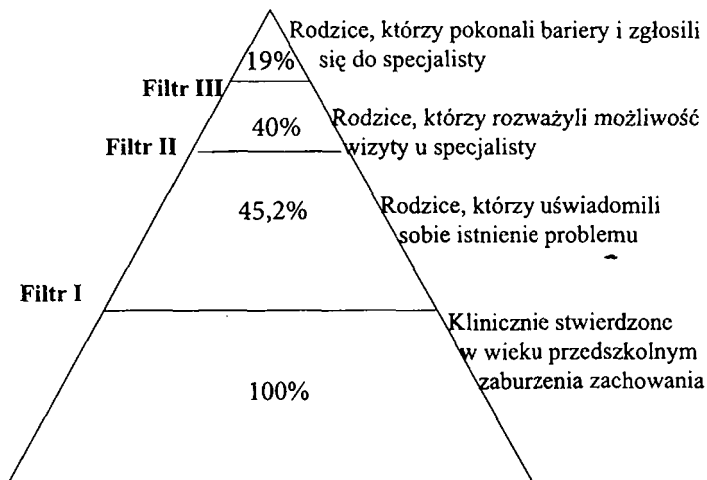
Wielu młodych ludzi a nawet dzieci staje się świadkami, ofiarami lub sprawcami aktów przemocy. Wiele jest aktów przemocy, zakwalifikowanych jako czyny przestępcze, dokonane przez dzieci i młodzież. Pamiętać przy tym należy, że oprócz czynów zarejestrowanych, a zatem zgłoszonych organom ścigania i wymiarowi sprawiedliwości, pozostaje jeszcze niewiadoma w postaci niezgłoszonych czynów, lub aktów przemocy, których nie zakwalifikowano do wykroczeń ani do przestępstw, ale które również sprawiają ból i cierpienie u ofiar. Można zauważyć, że brutalność sprawców jest coraz większa a ich wiek coraz niższy.

Tego typu zachowania rozpatruje się w kategoriach nozologicznych i najczęściej rozpoznaje się zaburzenia zachowania, zespół nadpobudliwości psychoruchowej z deficytem uwagi, prowokacyjne przeciwstawianie się (DSM-IV)¹⁶ lub zaburzenia zachowania, zaburzenia hipcrkinetyczne bądź zaburzenie opozycyjno-buntownicze (ICD-10)¹⁷. Istnieje nawet pogląd, że zachowania przestępcze mają swe źródło we

¹⁶ American Psychiatric Association (APA): *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th edition) (DSM-IV)*, Washington 1994

¹⁷ International statistical classification of diseases and health related problems-Tenth revision (ICD-10), Chapter V: Classification of mental and behavioural disorders: Clinical description and diagnostic guidelines, Geneva 1992

wczesnym dzieciństwie: ich zwiastuny to nadaktywność i impulsywność, zwłaszcza jeśli zasady nie są jasno ustanowione a zachowania takie są tolerowane¹⁸.

Rys. 2: Droga małego pacjenta do specjalisty w zakresie zdrowia psychicznego^{19,20}

Jak w przypadku większości zaburzeń, tu też ich gencę przypisuje się różnym czynnikom (biologicznym, genetycznym, fizjologicznym, psychologicznym, społecznym, środowiskowym itp.). Natomiast zastanawiające jest to, że nawet wtedy, gdy zachowanie dzieci jest niezwykle destrukcyjne, rodzice niechętnie szukają pomocy u profesjonalistów w dziedzinie zdrowia psychicznego (por. rys. 2)^{21,22,23}.

Na uwagę zasługuje fakt, że wielka część dzieci (34%) doświadczyło przemocy w domu rodzinnym²⁴, co spowodowało z jednej strony obniżenie poczucia własnej

¹⁸ Lehmkuhl G., Plüch J., Döpfner M.: *Forms of juvenile aggression*, 1998, 60, 644-8

¹⁹ Pavuluri M.N., Luk S.L., McGee R.: *Help-seeking for Behavior Problems by Parents of Preschool Children: A Community Study*, 1996, 35, s. 215-22

²⁰ Tsirigotis K., Gruszczyński W.: *Zakres i zasady współpracy lekarza rodzinnego, psychologa klinicznego i psychiatry*, 2002b, 1, 44, 1-138, 78-83

²¹ Pavuluri M.N., Luk S.L., McGee R.: *Help-seeking for Behavior Problems by Parents of Preschool Children: A Community Study*, 1996, 35, s. 215-22

²² Rosenhan D.L., Seligman M.E.P.: *Psychopatologia*, Warszawa 1994

²³ Tsirigotis K., Gruszczyński W.: *Zakres i zasady współpracy lekarza rodzinnego, psychologa klinicznego i psychiatry*, 2002b, 1, 44, 1-138, 78-83

²⁴ Solomon C.R., Serres F.: *Effects of parental verbal aggression on children's self-esteem and school marks*, 1999, 23, 339-51.

wartości a z drugiej obniżenie osiągnięć szkolnych. Rodzice o niższych dochodach i/lub bezrobotni stosowali częściej przemoc wobec dzieci. Im głębsze przekonanie o skuteczności przemocy w dyscyplinowaniu dzieci, tym częściej była ona wobec nich stosowana; i odwrotnie: im głębsze było przekonanie o posiadaniu umiejętności radzenia sobie bez przemocy, tym rzadziej była ona wobec nich stosowana²⁵. Z kolei w innych badaniach dowiedziono, że decydująca jest rola przemocy stosowanej przez ojca; to ona wywiera największy wpływ na społeczne uczenie się dzieci²⁶. Stwierdzono również, że współistnienie u młodych chłopców agresja fizyczna i agresja seksualna: chłopcy wykazujący agresję fizyczną mają problemy z seksualnym zachowaniem się, a chłopcy wykazujący agresję seksualną, wykazują również agresję fizyczną²⁷. Doświadczona przemoc seksualna w dzieciństwie prowadzi do aktów przemocy w późniejszych okresach życia²⁸. Osoby, które doświadczyły przemocy w dzieciństwie najczęściej mają zaburzony rozwój: w życiu dorosłym albo same stosują przemoc albo nadal cierpią z powodu przemocy, której doświadczyły dawniej, co powoduje i u jednych i u drugich problemy w życiu. Stwierdzono np. że osoby, które popełniają przestępstwa seksualne, zbadane za pomocą MMPI, uzyskują wysokie wyniki w skalach badających zaburzenia schizofreniczne i psychopatyczne; natomiast osoby, które popełniają przestępstwa inne niż seksualne, uzyskują wyniki wysokie w skalach badających zaburzenia historyczne i psychosteniczne^{29,30}.

Niebagatelna jest rola TV i gier komputerowo-telewizyjnych. W mnogości kanałów i programów przez 24 godziny na dobę, w każdej chwili można napotkać jakąś scenę przemocy (nieuzasadnionej, „negatywnej” albo uzasadnionej „pozytywnej”). Dziecko stale oglądające sceny agresji, rzeczywistej czy fikcyjnej, „oswajają się” z przemocą, z obojętnością na okrucieństwo. Agresja i przemoc w umysłach dzieci stają się czymś normalnym, naturalnym. Z drugiej strony w ich umysłach rzeczywistość i fikcja filmowa czy komputerowa zacierają się, zwłaszcza że w grach komputerowych „zlikwidowanie” wrogich obiektów (żywych czy nieżywych) jest nagradzane wygraną czy premią. A śmierć i cierpienie tracą w ich umysłach swój rzeczywisty wymiar a pozostają częścią tzw. wirtualnej rzeczywistości i gry.

²⁵ Briceno-León R., Camardiel A., Avila O.B., DeArmas E.: *Domestic violence in Caracas: social and cultural predictors*, 1999, 50, 132-43

²⁶ Avakame E.F.: *Intergenerational transmission of violence, self-control, and conjugal violence: a comparative analysis of physical violence and psychological aggression*, 1998, 13, 301-16

²⁷ Burton D.L.: *An examination of social cognitive theory with differences among sexually aggressive, physically aggressive and nonaggressive children in state care*, 1999, 14, 161-78.

²⁸ Clarke J., Stein M.D., Sobota M., Marisi M., Hanna L.: *Victims as victimizers: physical aggression by persons with a history of childhood abuse*, 1999, 159, 1920-4

²⁹ Losada-Paisey G.: *Use of the MMPI-A to assess personality of juvenile male delinquents who are sex offenders and nonsex offenders*, 1998, 83, 115-22

³⁰ Tsirigotis K., Gruszczyński W.: *Agresja u dorosłych dzieci alkoholików (DDA)*, Warszawa 2003, 235-246

Stwierdzono związki między doświadczaniem przemocy, brakiem kontroli rodziców i oglądaniem przemocy w TV a stosowaniem przemocy wobec innych; wyniki te akcentują wagę kontroli ze strony rodziców oraz konieczność udzielania pomocy osobom, które doświadczają przemocy³¹.

Następnym środowiskiem, w którym dzieci spotykają się z przemocą jest szkoła. W badaniach poświęconych zachowaniom uczniów, którzy są świadkami scen przemocy stwierdzono, że 54% swego czasu spędzili oni wzmacniając oprawców w ten sposób, że przyglądali się tym aktom przemocy biernie; 21% czasu poświęcili oni aktywnemu zachęcaniu oprawców a jedynie 25% na interwencje w obronie ofiary. Autorzy na podstawie analizy uzyskanych wyników dochodzą do wniosku, że inicjatywy uczniów przeciwko „fali” muszą być popierane przez równoczesne interwencje ze strony całej szkoły³². Stwierdzono również; że główne czynniki determinujące zachowania agresywne i stosowanie przemocy to najpierw osobowość i środowisko ucznia, następnie klasa, a na końcu szkoła³³.

W wieku dorosłym dzieci, które manifestują tego typu zaburzenia, jeśli w porę nie otrzymały specjalistycznej pomocy „ewoluują” najczęściej w osobników z tzw. antyspołecznymi zaburzeniami osobowości, w socjopatów bądź psychopatów. Często mówi się, że występuje w nich deficyt pobudzenia (stymulacji) i lęku. U socjopatów, zwłaszcza u stosujących największą przemoc, w badaniu EEG stwierdza się wolne fale mózgowe typowe dla dzieci, co sugeruje niedojrzałość mózgu³⁴. Rozpatrzywszy linię życiową ludzi z takimi zaburzeniami, można zaryzykować stwierdzenie, że kierują się oni przeważnie „zasadą przyjemności”, co również jest typowe dla wcześniejszych stadiów w rozwoju ontogenetycznym, i co potwierdza niedojrzałość nie tylko mózgu, lecz całego życia psychicznego.

Losy osób, które wychowywały się w rodzinach dysfunkcyjnych, w których miała miejsce przemoc fizyczna i/lub seksualna lub znęcanie się psychiczne śledzono nie tylko na zasadzie „historii życia” czy obserwacji klinicznych, lecz również za pomocą standaryzowanych narzędzi psychometrycznych; osoby takie badane za pomocą MMPI wykazują wiele objawów psychopatologii w życiu dorosłym, z powodu czego zwracają się po pomoc do specjalistów^{35,36}.

³¹ Singer M.I., Miller D.B., Guo S., Flannery D.J., Frierson T., Slovak K.: *Contributors to violent behavior among elementary and middle school children*, 1999, 104, 878-84

³² O'Connell P., Pepler D., Craig W.: *Peer involvement in bullying: insights and challenges for intervention*, 1999, 22, 437-52

³³ Mooij T.: *Pupil-class determinants of aggressive and victim behaviour in pupils*, 1998, 68, 373-85.

³⁴ Kurland H.D., Yeager C.T., Arthur R.J.: *Psychophysiological aspects of severe behavior disorders*, 1963, 8, 599-604.

³⁵ Gumbiner J., Flowers J.V., St-Peter S., Booraem C.D.: *Adult psychopathology on the MMPI and dysfunctional families of origin*, 1996, 79, 1083-8.

³⁶ Tsingotis K., Gruszczyński W.: *Agresja u dorosłych dzieci alkoholików (DDA)*, Warszawa 2003, s. 235-246

Dla pełniejszego zrozumienia zjawiska, należy dokonać paru rozróżnień: Należy rozróżnić potrzebę i zjawisko rozładowania przeżywanego złości czy wściekłości, którego efektem jedynie „ubocznym” może być krzywda drugiego człowieka od celowego działania zmierzającego do krzywdzenia innych osób. Należy rozróżnić agresję spontaniczną, pierwotną od agresji i przemocy instrumentalnej na pograniczu przestępstwa; jest to ważne, ponieważ determinuje rodzaj interwencji i pomocy dla sprawcy i ofiary. Z drugiej strony należy też rozróżnić rozumienie przeżyć i emocji dzieci i młodzieży, znajomość mechanizmów zachowań agresywnych i oferowanie pomocy od tolerancji wobec stosowania przemocy zwłaszcza wobec słabszych.

Najczęściej problem mają wszyscy inni poza agresorem, tj. dzieckiem czy młodzieńcem stosującym przemoc: ofiary, bliscy (rodzice, rodzeństwo), wychowawcy, nauczyciele. Dlatego, odwołując się do zasady „posiadania problemu”^{37,38}, należy sprawić, że agresor sam widzi i odczuwa ten problem w swoich agresywnych zachowaniach. Z badań nie wynika, by karanie wykroczeń i przestępstw młodych było dla nich szkodliwe; stwierdzono nawet, że sprawcy, którzy zostali zatrzymani i ukarani dopuszczają się w mniejszym stopniu recydywy niż młodociani, którzy zostali zatrzymani a następnie zwolnieni bez żadnej kary³⁹.

W ostatnim dziesięcioleciu można zauważyć zjawisko braku znajomości bądź wycucia granic, co najprawdopodobniej jest związane z brakiem wychowania lub z tzw. „wychowaniem bezstresowym”⁴⁰, co oznacza prawie to samo. Z takiego nastawienia wypływa tzw. wychowanie nadmiernie „permisywne”, tj. zezwalające⁴¹. Nieraz rodzice, nauczyciele, wychowawcy, w ogóle dorośli, w obawie przed nadmiernym i „szkodliwym” ograniczaniem ekspresji czy aktywności dzieci i młodzieży, zezwalają im na zbyt wiele. Prowadzi to do przyzwyczajenia, do mocnego przekonania, że właściwie granic nie ma i że „wszystko mi wolno”. Gdy zatem pojawia się przeszkoda w realizacji jakiegoś celu czy zaspokojenia jakiejś zachcianki, dziecko lub młodzieniec odczuwa (tak jak i każdy człowiek) nieprzyjemny czy „negatywny” stan frustracji^{42, 43}. Jak wiadomo agresja jest związana z nieprzyjemnymi stanami emocjonalnymi. W takich więc sytuacjach pojawia się gniew, złość i agresja. Z takimi odczuciami nie każdy potrafi sobie po-

³⁷ Gordon Th.: *Wychowanie bez porażek*, Warszawa 1994a

³⁸ Gordon Th.: *Wychowanie bez porażek w praktyce*, Warszawa 1994b

³⁹ McCord J.: Myths and realities about criminal sanctions, American Society of Criminology, San Francisco 1980, XI.5-8.

⁴⁰ W kwestii „bezstresowego wychowania”, informacja dla tych, którzy nie „doczytali”: sam twórca koncepcji stresu, Hans Selye, stwierdził, że stres kończy się wraz z życiem.

⁴¹ Niktórym wydaje się, że uprawiają naukę, jeśli stosują „mądre, obcojęzyczne” wyrazy, które nieraz przyjmują bezkrytycznie, mimo istnienia polskich odpowiedników; rzecz jasna, nie jest to konieczne do uprawiania nauki.

⁴² Rosenzweig S.: *An outline of frustration theory*, New York 1944, t. II

⁴³ Tsirigotis K., Gruszczyński W.: The needs structure of outpatients with paranoid schizophrenia, 2001, 3, 1

radzić. Trening współzycia społecznego obejmuje z jednej strony poszanowanie reguł i granic a z drugiej sposoby radzenia sobie z własnymi emocjami, zwłaszcza nieprzyjemnymi, „negatywnymi”. Trening współzycia społecznego odbywa się od momentu urodzenia dziecka; ale jeśli osoby, które z założenia mają znać i przekazać te reguły i wskazać te granice (tj. dorośli) nie znają ich, trudno wymagać, żeby je znali dzieci i młodzież. Wychowanie aktualnego pokolenia zaczyna się kilka pokoleń wcześniej. Żeby być rodzicem (czy wychowawcą) nie wystarczy wzorzec wychowania wyniesiony z domu rodzinnego, ani osobista mądrość i doświadczenie. Bycia rodzicem i wychowawcą należy się uczyć, należy nabyć gdzieś te umiejętności. Rodziców się oskarża, ale się ich nie szkoli, powiada Gordon⁴⁴ czyli nie oferuje się im pomocy w ich zmaganiach wychowawczych; a może warto dodać: należy też ich przekonać, że warto ten trud podjąć i nabyć lub udoskonalić swoje umiejętności wychowawcze. Dzieciom i młodzieży należy dać swobodę, ale rozumną; należy im okazywać swoją miłość, lecz również pokazywać granice, których przekroczyć nie wolno, wpajać poszanowanie reguł, których przestrzegać trzeba.

Na uwagę zasługuje zrealizowany w ubiegłym roku w Stanach Zjednoczonych, program „RETHINK” (zastanów się, przemyśl to jeszcze raz). Jest to program wychowawczy, na który się składają 6-tygodniowe warsztaty podnoszenia umiejętności wychowawczych ze szczególnym uwzględnieniem radzenia sobie z odczuwaną złością i gniewem. Po jego realizacji, za pomocą modelu „pretest-posttest” stwierdzono u uczestników statystycznie istotny wzrost panowania nad odczuwanym gniewem, zmniejszenie liczby konfliktów domowych, obniżenie intensywności odczuwanego gniewu, oraz zmniejszenie częstotliwości stosowanej przemocy i agresji słownej (wcrbalnej). Z kolci u partnerów tych osób również stwierdzono redukcję stosowanej przemocy i agresji słownej. Uczestnicy stwierdzają u siebie wzrost wiedzy, poprawę stosunków interpersonalnych, poprawę swoich zachowań oraz redukcję nierealistycznych oczekiwań wobec swoich dzieci. Autorzy dochodzą do wniosku, że są możliwe pozytywne zmiany w zakresie wychowania i radzenia sobie z odczuwaną złością i gniewem⁴⁵.

Na podstawie powyższych można stwierdzić, że główne kierunki działania przeciwko przemocy wśród dzieci i młodzieży powinny objąć następujące środowiska i grupy osób: rodziców, nauczycieli i wychowawców, same dzieci i młodzież, aparat ścigania i wymiar sprawiedliwości. Istnieją programy podnoszenia umiejętności wychowawczych i radzenia sobie z nieprzyjemnymi emocjami dla rodziców, nauczycieli wychowawców (np. programy Gordona, Faber i Ma-

⁴⁴ Gordon Th.: *Wychowanie bez porażek*, Warszawa 1994a

⁴⁵ Fetsch R.J., Schultz C.J., Wahler J.J.: *A preliminary evaluation of the Colorado RETHINK Parenting and Anger Management program*, 1999, 23, 353-60

zlish, „Rethink” itp.)^{46,47,48,49,50,51,52}. Istnieją programy treningu intrapsychnicznego i interpersonalnego adresowane do dzieci i młodzieży (np. „Jak żyć z ludźmi”, Prezentacje Młodzieżowego Ośrodka PTP, zajęcia adaptacyjno-integracyjne itp.)^{53,54,55,56} programy sprawnego porozumiewania się i rozwiązywania konfliktów^{57,58}, trening asertywności^{59,60}. Są też programy stworzone dla potrzeb specyficznych, jak np. agresja u dzieci czy programy profilaktyki uzależnień (np. „Reedukacja młodzieży agresywnej”, „Zanim spróbujesz”, „Spójrz inaczej”, „Odlot”)^{61,62,63,64,65}. Jeżeli zaś chodzi o aparat ścigania i wymiar sprawiedliwości, powinno się je wyposażać w instrumenty skutecznej walki z przemocą wśród dzieci i młodzieży (np. surowsze i nieuchronne kary, zwłaszcza za poważne czyny przeciwko zdrowiu i/lub życiu itp.). Dzieciom i młodzieży należy oferować pomoc, ale nie ujmować młodym ludziom podmiotowości i odpowiedzialności za swoje czyny i za swoje życie.

Wnioski

Celem pracy była próba wytyczenia pewnych kierunków działań zmierzających do skutecznego a nie pozornego przeciwdziałania przejawom przemocy wśród dzieci i młodzieży. Analiza danych z różnych badań oraz doświadczenia autorów w pracy z dziećmi i młodzieżą (również „trudną”) pozwoliły na sformułowanie następujących wniosków (propozycji):

-
- ⁴⁶ Faber A., Mazlish E.: *Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały. Jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły*, Poznań 1993a
- ⁴⁷ Faber A., Mazlish E.: *Rodzeństwo bez rywalizacji*, Poznań 1993b
- ⁴⁸ Faber A., Mazlish E.: *Wyzwoleni rodzice-wyzwolone dzieci*, Poznań 1994
- ⁴⁹ Faber A., Mazlish E.: *Jak mówić, żeby dzieci się uczyły. W domu i w szkole*, Poznań 1996
- ⁵⁰ Fetsch R.J., Schultz C.J., Wahler J.J.: *A preliminary evaluation of the Colorado RETHINK Parenting and Anger Management program*, 1999, 23, 353-60
- ⁵¹ Gordon Th.: *Wychowanie bez porażek*, Warszawa 1994a
- ⁵² Gordon Th.: *Wychowanie bez porażek w praktyce*, Warszawa 1994b
- ⁵³ Gaś Z.B.: *Pomoc psychologiczna młodzieży*, Warszawa 1995
- ⁵⁴ „Jak żyć z ludźmi”. (Umiejętności interpersonalne). Program Profilaktyczny dla młodzieży, Warszawa 1995
- ⁵⁵ *Prezentacje Młodzieżowego Ośrodka Psychologicznego PTPPsycholog.*, Warszawa 1987, 5
- ⁵⁶ Sekuła B., Piclok C.: *Zajęcia warsztatowe dla uczniów szkół ponadpodstawowych*, Warszawa 1993
- ⁵⁷ Cooper P.J.: *Sprawne porozumiewanie się*, Warszawa 2000
- ⁵⁸ Szymkiewicz B.: *Trening rozwiązywania konfliktów dla szkół podstawowych*, Warszawa 1995
- ⁵⁹ Król-Fijewska M.: *Trening Asertywności*, Warszawa 1992
- ⁶⁰ Król-Fijewska M.: *Asertywność*, Warszawa 1995
- ⁶¹ Grochulska J.: *Reedukacja dzieci agresywnych*, Warszawa 1982
- ⁶² Grochulska J.: *Agresja u dzieci*, Warszawa 1993
- ⁶³ Kolodziejczyk A., Czemiczewska E.: *Spójrz inaczej 1, 2, 3*, Kraków 1993
- ⁶⁴ Moskalewicz J. (red.): Program zapobiegania narkomanii „Odlot”. IPiN, Warszawa 1996
- ⁶⁵ Strzemieczny J. (red.): Program profilaktyki uzależnień „Zanim spróbujesz”. PARPA, Warszawa 1994

- ♦ Konieczne są rozwiązania systemowe, obejmujące wiele środowisk i aspektów życia społecznego (pomoc szkoleniowa dla rodziców i nauczycieli, ustawodawstwo, środki masowego przekazu)
- ♦ Decydująca jest postawa i reakcja dorosłego wobec incydentów przemocy:
 - Sama obecność dorosłego tam gdzie przebywają dzieci i młodzież jest czynnikiem hamującym dla czynów agresywnych
 - W stosunku do agresora reakcja powinna być szybka, zdecydowana i rzeczowa („na temat”)
 - Należy czynić zachowania agresywne i czyny przemocy problemem agresora, a nie pozostawiać je jako problem dla wszystkich pozostałych (ofiar, nauczycieli, rodziców).
 - Ofiarom należy uświadamiać, iż nie są bezbronni; należy pomóc im w pozbyciu się poczucia bezsilności.

Bibliografia:

- Aronson E.: Psychologia społeczna. PWN, Warszawa 1995.
- American Psychiatric Association (APA): Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th edition) (DSM-IV). APA, Washington 1994
- Avakame E.F.: Intergenerational transmission of violence, self-control, and conjugal violence: a comparative analysis of physical violence and psychological aggression. *Violence Vict*, 1998, 13, 301-16.
- Berkowitz L.: The frustration-aggression hypothesis revised. W: Berkowitz L. (ed): *Roots aggression: A reexamination of the frustration-aggression hypothesis*. Atherton, New York 1968
- Boczkowski K.: Determinacja i różnicowanie płci. PWN, Warszawa 1983
- Briceño-León R., Camardiel A., Avila O.B., DeArmas E.: Domestic violence in Caracas: social and cultural predictors. *Acta Cient. Venez.*, 1999, 50, 132-43.
- Burton D.L.: An examination of social cognitive theory with differences among sexually aggressive, physically aggressive and nonaggressive children in state care. *Violence Vict*. 1999, 14, 161-78.
- Clarke J., Stein M.D., Sobota M., Marisi M., Hanna L.: Victims as victimizers: physical aggression by persons with a history of childhood abuse. *Arch. Intern. Med.*, 1999, 159, 1920-4.
- Cooper P.J.: *Sprawne porozumiewanie się*. CODN, Warszawa 2000
- Faber A., Mazlish E.: *Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały. Jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły*. MRoP, Poznań 1993a
- Faber A., Mazlish E.: *Rodzeństwo bez rywalizacji*. MRoP, Poznań 1993b

- Faber A., Mazlish E.: Wyzwolenci rodzice-wyzwolone dzieci, MRoP, Poznań 1994
- Faber A., Mazlish E.: Jak mówić, żeby dzieci się uczyły. W domu i w szkole, MRoP, Poznań 1996
- Fetsch R.J., Schultz C.J., Wahler J.J.: A preliminary evaluation of the Colorado RETHINK Parenting and Anger Management program. *Child Abuse Negl.*, 1999, 23, 353-60.
- Fornberg E.: Nerwice a emocje. Fizjologiczne mechanizmy, Ossolincum, Warszawa 1979
- Gaś Z.B.: Pomoc psychologiczna młodzieży, WSiP, Warszawa 1995
- Gordon Th.: Wychowanie bez porażek, PAX, Warszawa 1994a
- Gordon Th.: Wychowanie bez porażek w praktyce, PAX, Warszawa 1994b
- Grochulska J.: Reedukacja dzieci agresywnych, WSiP, Warszawa 1982
- Grochulska J.: Agresja u dzieci, WSiP, Warszawa 1993
- Gumbiner J., Flowers J.V., St-Peter S., Booraem C.D.: Adult psychopathology on the MMPI and dysfunctional families of origin. *Psychol. Rep.* 1996, 79, 1083-8.
- Hoff L.A.: Battered women as survivors, Routledge, London 1990
- Hunt G.T.: The wars of Iroquois, University of Wisconsin Press, Madison 1940
- International statistical classification of diseases and health related problems- Tenth revision (ICD-10), Chapter V: Classification of mental and behavioural disorders: Clinical description and diagnostic guidelines, WHO, Geneva 1992
- „Jak żyć z ludźmi?”. (Umiejętności interpersonalne). Program Profilaktyczny dla młodzieży, MEN, Warszawa 1995
- Kołodziejczyk A., Czermierowska E.: Spójrz inaczej 1, 2, 3. Educatio, Kraków 1993
- Król-Fijewska M.: Trening Asertywności, IPZiT, PTPsychol., Warszawa 1992
- Król-Fijewska M.: Asertywność, MEN, Warszawa 1995
- Kurland H.D., Yeager C.T., Arthur R.J.: Psychophysiological aspects of severe behavior disorders. *Archives of General Psychiatry*, 1963, 8, 599-604.
- Lehmkuhl G., Plück J., Döpfner M.: Forms of juvenile aggression, *Gesundheitswesen*, 1998, 60, 644-8.
- Lorenz K.: On aggression, H-B-J, New York 1966
- Losada-Paisy G.: Use of the MMPI-A to assess personality of juvenile male delinquents who are sex offenders and nonsex offenders. *Psychol. Rep.*, 1998, 83, 115-22.
- McCord J.: Myths and realities about criminal sanctions, American Society of Criminology, San Francisco 1980, XI.5-8.

- Montagu A., *The nature of human aggression*, Oxford University Press, New York 1976
- Mooij T.: Pupil-class determinants of aggressive and victim behaviour in pupils. Br. J. Educ. Psychol., 1998, 68, 373-85.
- Moskalewicz J. (red): Program zapobiegania narkomanii „Odlot”, IPiN, Warszawa 1996
- Nance J.: The gentle Tasaday: A stone age people in the Philippine rain forest. H-B-J, New York 1975
- O'Connell P., Pepler D., Craig W.: Peer involvement in bullying: insights and challenges for intervention. J. Adolesc., 1999, 22, 437-52.
- Pavuluri M.N., Luk S.L., McGee R.: Help-seeking for Behavior Problems by Parents of Preschool Children: A Community Study, (w): J Amr Acad Child Adolesc Psychiatry, 1996, 35, s. 215-22
- Prezentacje Młodzieżowego Ośrodka Psychologicznego PTP, Zeszyty Problemo-wo-Metodyczne 1987, 5, MOiW, IBP.
- Raport o stanie zagrożenia demoralizacją, przestępczością oraz patologiami wśród dzieci i młodzieży, Komenda Główna Policji, Warszawa, 2000
- Rosenhan D.L., Seligman M.E.P.: Psychopatologia. PTP., Warszawa 1994
- Rosenzweig S.: An outline of frustration theory. W: Hunt J. Mc (ed.): Personality and behavior disorders. Ronald, New York 1944, t. II.
- Sawicka K.: Scenariusz zajęć w reedukacji młodzieży agresywnej
- Sekuła B., Pielok C.: Zajęcia warsztatowe dla uczniów szkół ponadpodsta-wowych. MEN, Warszawa 1993
- Singer M.I., Miller D.B., Guo S., Flannery D.J., Frierson T., Slovak K.: Contri-butors to violent behavior among elementary and middle school children, Pediatrics, 1999, 104, 878-84.
- Solomon C.R., Serres F.: Effects of parental verbal aggression on children's self-esteem and school marks, Child Abuse Negl., 1999, 23, 339-51.
- Strzemieczny J. (red.): Program profilaktyki uzależnień „Zanim spróbujesz”. PARPA, Warszawa 1994
- Szewczuk W.: Atlas Psychologiczny, PWN, Warszawa 1979
- Szymkiewicz B.: Trening rozwiązywania konfliktów dla szkół podstawowych, UW, Warszawa 1995
- Tsirigotis K.: Psycholog Kliniczny w szkole, Szkolne Wieści, 1997, 30, CDNiEI, Sieradz.
- Tsirigotis K. (red.): Życie psychoseksualne. Radości i smutki. Educator, Akade-mia Polonijna, Częstochowa 2000.
- Tsirigotis K., Gruszczyński W.: The needs structure of outpatients with paranoid schizophrenia, [W:] Archives of psychiatry and psychotherapy, 2001, 3, 1.

- Tsirigotis K., Gruszczyński W.: Problematyka agresji u ludzi zdrowych i chorych psychicznie z rozpoznaniem schizofrenii, [W:] Binczycka-Anholcer M. (red.): Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne., PTHP, Warszawa-Poznań 2002a
- Tsirigotis K., Gruszczyński W.: Zakres i zasady współpracy lekarza rodzinnego, psychologa klinicznego i psychiatry, [W:] Przegląd Wojskowo-Medyczny, 2002b, 1, 44, 1-138, 78-83
- Tsirigotis K., Gruszczyński W.: Agresja u dorosłych dzieci alkoholików (DDA), (w): Binczycka-Anholcer M. (red.): Przemoc i agresja jako zjawiska społeczne, PTHP, Warszawa 2003, 235-246
- Wojciszke B., *Relacja interpersonalne*, [W:] Strelau J. (red.) Psychologia, GWP, Gdańsk 2003, t. III, s. 147-186
- Zimbardo P. G., Ruch F. L.: Psychologia i życie. PWN, Warszawa 1994

Summary

Supposing that mankind history is some history of aggression and violence, is there any sense and chance in the prevention and "fighting" it?

The authors are trying to find some bases to answer this questions.

The paper is a review of the most important issues, theories and researches in the field of aggression and violence, especially among children and youth. On the basis of these data and authors' own experience in working with children and youth (also "difficult") there are presented some suggestions about directions of actions aiming at prevention and counteraction of violence symptoms among children and youth.